

Van tempeltje tot kathedraal

Romeinse en vroeg-middeleeuwse bebouwing onder het verdwenen schip van de Utrechtse Domkerk

Charlotte J.C. Broer en Martin W.J. de Bruijn

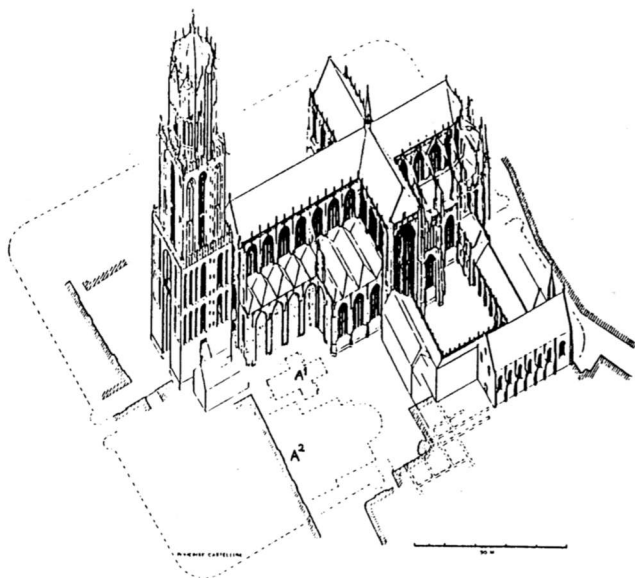
Na een stilte van bijna een halve eeuw is de problematiek rond de vroegste kerken in Utrecht de laatste jaren opnieuw in de belangstelling komen te staan. Het gaat daarbij om vragen als waar die kerken zich binnen het Romeinse *castellum* op en rond het Utrechtse Domplein hebben bevonden en hoe de teruggevonden bebouwingsresten moeten worden geïnterpreteerd. De Utrechtse stadsarcheoloog H.L. de Groot kwam enkele jaren geleden met de veronderstelling dat de allereerste Utrechtse kerk heeft bestaan uit het hoofdgebouw van het castellum, of althans een gedeelte daarvan, en dat daar omstreeks 695 door de Angelsaksische missionaris Willibrord de Heilig-Kruiskapel als eerste Sint-Maartenskerk overheen gebouwd is.¹ Deze hypothese opende perspectieven voor nieuw onderzoek.

Aangezien de kapel niet ter plekke van, maar *naast* de latere Domkerk gelegen was, betekent dit dat Sint-Maarten ooit van plaats veranderd moet zijn (zie afb. 1 en 2). Nooit is er echter ook maar één enkele bron aangetroffen die van een verplaatsing van de Sint-Maartenskerk melding maakt. De middeleeuwse geschreven bronnen wijzen juist in een heel andere richting. Volgens deze gegevens is niet de Sint-Maartenskerk, maar de andere vroege Utrechtse kerk, die van Sint-Salvator, op een andere plek terechtgekomen. Zij wijzen de Heilig-Kruiskapel aan als de eerste, door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorkerk en zeggen verder dat Willibrords leerling en collega Bonifatius naast deze kerk een nieuwe Sint-Salvator, de latere Oudmunsterkerk, heeft gebouwd.²

Een van die bronnen zegt bovendien expliciet dat de opeenvolgende Sint-Maartenskerken altijd op dezelfde plek hebben gestaan. Een tekstbord van omstreeks 1300, dat vooraan in het schip van de Domkerk hing, maakte namelijk melding van een eerste kerk in Utrecht die gebouwd was door de Frankische koning Dagobert - hij regeerde van 623-639 - en die gewijd was aan Sint-Thomas. De kerk werd later door de Friezen verwoest, maar werd onder 'de schijnkoning Hilderik' door bisschop Clemens (Willibrord) herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd.³ Volgens het bord in de Domkerk waren de twee opeenvolgende kerken *in isto praesenti fundo*, 'op deze grond hier', gebouwd. Dankzij de

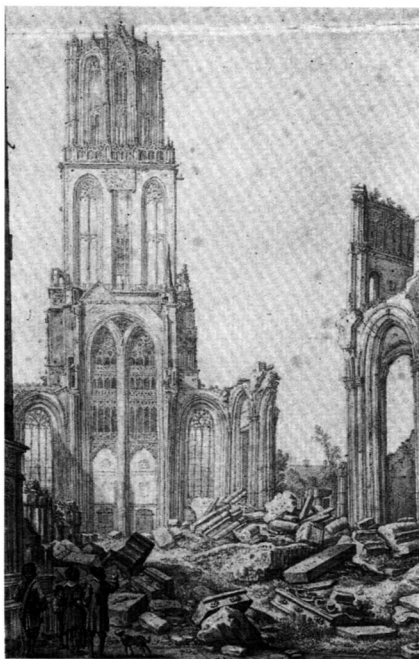
Afb. 1 De Utrechtse Domkerk vanuit het noorden vóór de storm van 1 augustus 1674. In werkelijkheid is het Domplein, toen Domkerkhof, altijd veel smaller geweest. Tussen de kerk en de toren bevond zich een doorgang naar de Heilig-Kruiskapel en de kerk van Sint-Salvator of Oudmunster. Gravure naar een tekening van S. van Lamsweerde uit 1660 (Gemeente-archief Utrecht, Topografische Atlas Hb 11).





Afb. 2. Reconstructie van de Utrechtse Domkerk vóór de instorting van het schip in 1674. In de zuidzijde van dit schip bij de toren hing de 'domtafel' waarop was aangegeven dat 'in isto praesenti fundo' (op deze grond hier) de eerste Utrechtse kerk was gebouwd (zie afb. 4). In gebroken lijnen zijn de omtrekken aangegeven van het Romeinse castellum, de Heilig-Kruiskapel (A1) - dit was wellicht de door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorskerk - en het oostelijk deel van de later door Bonifatius gebouwde kerk van Sint-Salvator of Oudmunster (A2). Het oostelijk deel van de Heilig-Kruiskapel was over het voormalige Romeinse hoofdgebouw heen gebouwd. Naar Haslinghuis en Peeters, 'De dom van Utrecht', 172.

Afb. 3 Het schip van de Utrechtse Dom, gezien naar het westen, na de storm van 1674. Tegen een zuil aan de linkerkant bij de toren hing de 'domtafel' die in Latijnse verzen de geschiedenis van de kerk weergaf. Deze plaquette zal bij de ramp verloren zijn gegaan. De tekst is echter wél bewaard gebleven. Tekening van Herman Saftleven uit 1675 (Gemeentearchief Utrecht, Topografische Atlas Hd 22 XI).



Utrechter Arnoud van Buchel (1565-1641) weten we precies waar deze 'domtafel' gehangen heeft: vanaf de ingang bij de Domtoren onmiddellijk na binnenkomst in de kerk aan de zuidzijde (zie afb. 3). Aan de noordkant hing als pendant een soortgelijk bord dat de geschiedenis van de stad beschreef.⁴

Behalve deze geschreven bron geven echter ook de resultaten van het archeologisch onderzoek belangrijke aanwijzingen dat de Sint-Thomaskerk en alle Sint-Maartenskerken op die plek hebben gestaan. Aan deze gegevens zal in dit artikel aandacht worden besteed, waarbij ze zullen worden gerelateerd aan het schriftelijk bronnenmateriaal.

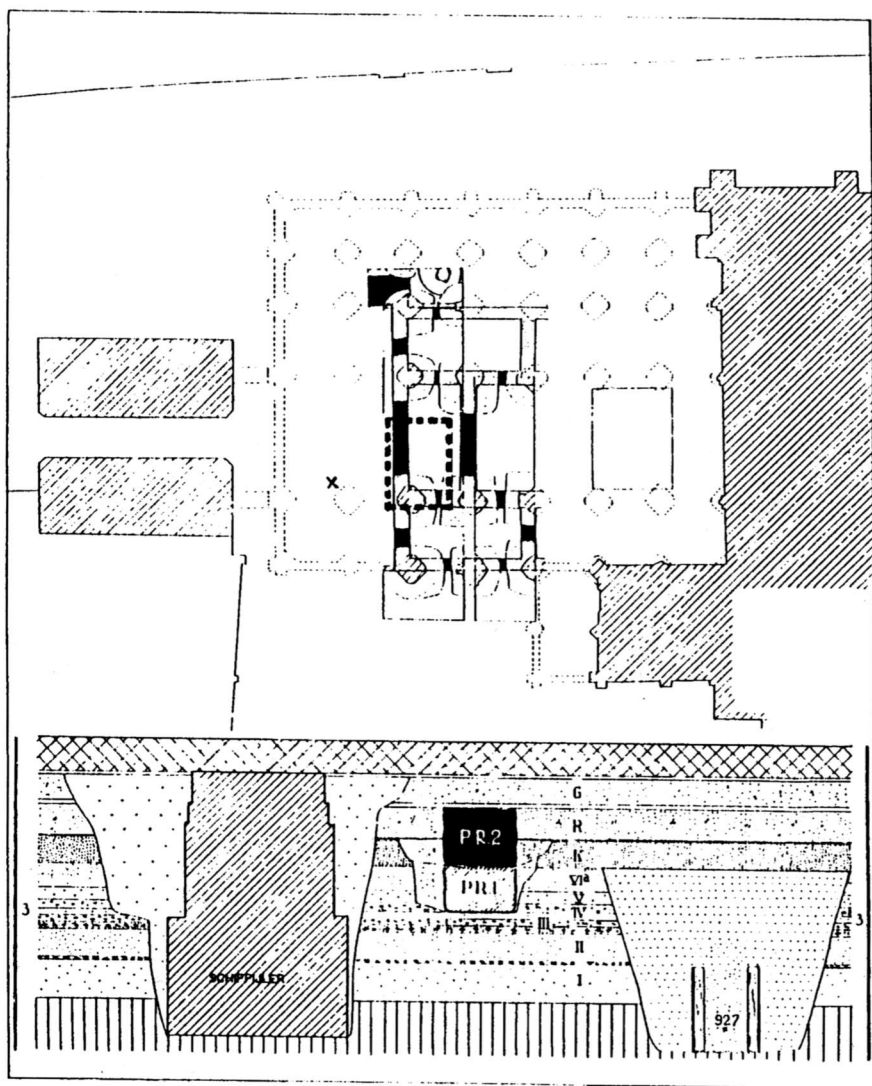
Vóór Adelbold een lege plek?

Een vroege kerk ter plaatse van het schip van de latere Domkerk komt onderzoeken die de eerste Sint-Maartenskerk elders situeren natuurlijk niet goed uit. Misschien wordt daarom door sommigen van hen gezegd dat er op die plek vóór de tiende of elfde eeuw nooit een kerk gestaan heeft of dat er althans nooit iets van zo'n kerk is teruggevonden. De voormalig stadsarcheoloog van Utrecht, T.J. Hoekstra, nuanceert slechts: "Het enige muurwerk dat ouder lijkt dan de Dom van Adelbold is in het zuidertransept van de huidige Dom gevonden. Daar het nergens mee te verbinden valt, is er geen andere verklaring voor te geven dan: restje van een ouder bouwwerk."⁵ Adelbold was bisschop van Utrecht tussen 1010 en 1026. Over het tijdstip waarop op die plek dan wel voor het eerst een kerk gebouwd zou zijn, bestaat verschil van inzicht. Hoekstra houdt het, met een slagje om de arm, kennelijk op de tijd van Adelbold. Maar zijn opvolger als stadsarcheoloog van Utrecht, H.L. de Groot, gaat ervan uit dat bisschop Balderik (918-976) op die plek al een nieuwe Sint-Maartenskerk stichtte. "Daartoe was", volgens hem, "binnen het grondgebied van de bisschoppelijke burcht

alleen ruimte ten noorden van de Kruiskapel: de plaats van de tegenwoordige Dom.⁷⁶ De Utrechtse mediëviste J.M. van Winter situeert het leggen van de fundamenteën wat later in de tiende eeuw, onder bisschop Folcmar (976-990), om dan voor de bouw toch weer bij Adelbold uit te komen. Zij zegt: "Ik zou de mogelijkheid willen overwegen dat bisschop Folcmar de eerste fundamenteën heeft gelegd voor de Dom van Adelbold. Zijn collega bisschop Dodo van Münster (ca 970-993) geldt als bouwheer van de tweede Dom van Münster, in de vorm van een groot westwerk aan de

toch al bestaande kloosterkerk aldaar, naast de kleine Domkerk uit Liudgers tijd. Door deze bouwbedrijvigheid kan ook Folcmar zijn aangespoord om de toch wel erg kleine Sint Maartenskerk op de plaats van de Heilige Kruiskapel te vervangen; een voornemen dat hij echter niet heeft uitgevoerd."⁷⁷ Die 'toch wel erg kleine Sint Maartenskerk' levert inderdaad een probleem op. Een vereenzelviging daarvan met de Heilig-Kruiskapel of een soortgelijk kerkje op dezelfde plek betekent namelijk dat een gebouwtje van amper 19 meter lengte met een schip van minder dan 6 meter breed nog tot in

Afb. 4. Opgravings-tekening - plattegrond en profiel - van oud muurwerk onder het verdwenen schip van de Domkerk naar A.E. van Giffen met de door hem gedane dateringen: PR.1 = Pre-Romaans, eerste helft negende eeuw; PR.2 = Pre-Romaans, tiende eeuw; I-VIa = Perioden van het Romeinse castellum; K = Karolingisch; R = Romaans; G = Gotisch. De aangegeven hoogte bij het profiel van 3 m +NAP is in werkelijkheid 2,20 m +NAP (het huidige maaiveld bevindt zich op ongeveer 5,60 meter, het Romaanse loopvlak, dat over PR.2 heenloopt, op circa 4,50 meter). Hoekstra dateerde PR.1 en PR.2 beide op het begin van de elfde eeuw. Periode VI - hier VIa genoemd -, bestaande uit drie fasen, werd door Van Giffen op de laat-Romeinse tijd, door Ozinga en De Weerd op de vroege Middeleeuwen - (na) de vierde eeuw tot circa 1000 - gedateerd. Op de plattegrond is gestippeld de plaats van het gebouwtje, mogelijk een tempeltje, uit periode V - derde eeuw - van het Romeinse castellum aangegeven. Aan een pijler vlak bij deze plek (x) zal de domtafel gehangen hebben die van de eerste Utrechtse kerk melding maakte. Naar Haslinghuis en Peeters, 'De dom van Utrecht', 163.



de tiende eeuw of zelfs het begin van de elfde eeuw als de kathedraal van het bisdom Utrecht heeft gefungeerd. Want koninklijke en keizerlijke oorkonden uit 815, 858, 896 en 950 noemen expliciet de Sint-Maartenskerk de bisschopszetel van dit bisdom.⁸

Pre-Romaans muurwerk?

Bij de beweringen dat er nooit resten van vroege kerken op de plaats van de latere Domkerk gevonden zijn, moet om te beginnen opgemerkt worden dat er nog maar op weinig plekken archeologisch onderzoek is gedaan. Zelfs ter plaatse van het verdwenen schip van de Domkerk is nog geen derde deel van het terrein opgegraven.⁹ Daar komt nog bij dat, zoals we verderop zullen zien, de fundamente van de latere kerken en de aanleg van grafkelders ernstige verstoringen in de bodem hebben teweeggebracht. Zelfs wanneer er van de oudste kerken niets teruggevonden was, dan zou dit nog niet hoeven betekenen dat die er ook niet gestaan hebben. De latere verstoringen zouden de sporen van die kerken immers geheel kunnen hebben uitgewist. Maar is er, afgezien van die resten in het zuidertransept van de Dom waar Hoekstra van spreekt, echt geen muurwerk teruggevonden dat wijst op de periode vóór Balderik, Folcmar of Adelbold? Verschillende archeologen denken daar anders over, om te beginnen degene die zelf opgravingen op het Domplein heeft verricht, A.E. van Giffen. Deze trof in 1949 ongeveer midden tussen de Domtoren en het nog bestaande deel van de kerk zware funderingen, die hij PR (Pre-Romaans) noemde (zie afb. 4). Zij bestonden uit twee delen, PR1 en PR2. De onderste, PR1, ongeveer een meter hoog, bestond uit kleine keien en specie van een lichtgrijze kleur; PR2 daarboven uit grotere stenen, die gemetseld waren met 'merkwaardige mortel, een grove kalk-zandspecie, vermengd met rood baksteengruis'. Deze specie had Van Giffen ook aangetroffen in het fundament van de Heilig-Kruiskapel

en de vroege middeleeuwse herstellingen van de Romeinse burchtmuur. Beide helften waren gescheiden door een laagje 'pikkige, zwarte grond', dat de archeoloog ook overal in de profielen was tegengekomen tussen 0,90 en 1,40 meter onder het Romaanse loopvlak. Van Giffen sprak van een 'sacraal tweeperioden-gebouw', waarvan het oudste zou dateren uit de eerste helft van de negende en het tweede uit de tiende eeuw.¹⁰ Bij hem was dus al sprake van twee gebouwen, waarschijnlijk kerken, die ouder waren dan de door bisschop Adelbold gebouwde Domkerk.

Hoekstra heeft enkele jaren geleden de toeschrijving en datering van zijn collega Van Giffen aangevochten. Volgens hem zouden PR1 en PR2 uit dezelfde tijd dateren en behoord hebben tot de door Adelbold gebouwde Domkerk. Een belangrijk argument daarbij is voor hem dat ook bij de kapittelkerk van Sint-Jan en de abdijkerk van Sint-Paulus in Utrecht een uit twee delen bestaande fundering is aangetroffen, terwijl er toch algemeen van uitgegaan wordt dat deze kerken in één keer zijn gebouwd.¹¹

Dit argument is weinig bevredigend. Dat een uit twee verschillende lagen bestaand fundament in één keer gelegd kan zijn, hoeft vanzelfsprekend nog niet te betekenen dat het ook in één keer gelegd is. Bij PR1 en PR2 is dat laatste zelfs onaannemelijk; er zijn immers niet alleen voor beide andere keien gebruikt, maar deze zijn ook nog met heel verschillende soorten specie gemetseld.¹²

Pre-Romaanse vloeren

Ook Hoekstra's datering roept vragen op. De door Van Giffen genoemde laag donkere grond tussen PR1 en PR2 bevond zich niet op het Romaanse loopvlak op ongeveer 4,50 meter + NAP,¹³ maar tussen de 0,90 en 1,40 meter daaronder, dus tussen 3,10 en 3,60 meter + NAP. Ook zijn volgens een door Van Giffen gemaakte tekening vanuit verschillende niveaus

bouwputten voor het leggen van die funderingen gegraven, vanuit een veel dieper niveau dan het Romaanse.¹⁴ Hoekstra brengt daar tegenin dat de door Van Giffen gemaakte tekening waarop deze gegevens voorkomen een 'ideaalprofiel' is dat 'geen bestaande toestand' zou weergeven.¹⁵

Maar Van Giffen heeft zich niet beperkt tot het tekenen van dit 'ideaalprofiel'; hij heeft ook verder verslag van zijn bevindingen gedaan. Zo gaf hij de hoogten van de diverse niveaus ter plaatse, zelfs ook van teruggevonden vloeren, op: "Ligt het Domplein thans circa 5.60 + N.A.P., en zijn de hoogten van de begane grond, of van de vloeren der overeenkomstige domkerken in de Gothische achtereenvolgens Romaanse tijd, thans ongeveer 5.00 (de twee gevonden kerkvloeren: 5.00 en 4.95), resp. 4.80 (de twee kerkvloeren 4.80 en 4.75) + N.A.P., de niveaus ten tijde van de beide Praeromaanse gebouwen vonden wij in 1949 tussen 4.55 en 3.80 (de drie of vier vloeren op 4.55, 4.35 en 3.85 tot of en 3.80), resp. tussen 3.80 en 3.60 + N.A.P."¹⁶

Minstens vier van de teruggevonden vloeren onder het verdwenen schip van de Domkerk lagen volgens hem dus beneden het Romaanse vloerniveau, de onderste tussen 3,60 en 3,80 meter. Dit wijst niet alleen op pre-Romaanse bebouwing, maar tevens op een langdurig gebruik daarvan. Ter vergelijking: het vloerniveau van de Heilig-Kruiskapel, die door sommigen voor de eerste Sint-Maartenskerk uit de tijd van Willibrord wordt gehouden, lag volgens archeoloog H.L. de Groot tussen 3,90 en 3,95 meter, dus hoger dan de oudste door Van Giffen aangetroffen vloer in het schip van de Domkerk.¹⁷

De standpunten van de tegenwoordige archeologen bevatten forse kritiek op Van Giffen: ten eerste zou hij verkeerd gedateerd hebben. Verder zou hij ten onrechte in het metselwerk van de Heilig-Kruiskapel, van het muurwerk PR2 en van de herstellingen van de

burchtmuur overeenkomsten hebben gezien. En tenslotte zou hij de resultaten van zijn onderzoek verkeerd hebben weergegeven. Maar toen bij de heropgraving van de Heilig-Kruiskapel in de zomer van 1994 op 'natuurwetenschappelijke' wijze, met behulp van de C14-methode, toetsing kon plaatsvinden, bleek de datering van Van Giffen van die kapel op de tiende eeuw nagenoeg perfect te kloppen. Met een waarschijnlijkheid van 95% kwam zij uit tussen de jaren 876 en 1006.¹⁸ Gezien dit meetresultaat en de teruggevonden pre-Romaanse vloeren dient aan de datering van Van Giffen, van PR1 op de eerste helft van de negende en PR2 op de tiende eeuw, vooralsnog de voorkeur te worden gegeven boven een datering in de tijd van bisschop Adelbold.

De Dom van Adelbold en zijn voorgangers

In een reactie op onze publicatie *De eerste kerken in Utrecht* maakt T.J. Hoekstra bezwaar tegen onze opmerking dat het Romaanse vloerniveau over het muurwerk PR2 heen liep en dat dit muurwerk PR2 daarom tot een pre-Romaanse kerk moet hebben behoord, althans bij de bouw van de Romaanse Domkerk moest zijn afgebroken (zie afb. 4).¹⁹ Hij wijst erop dat het ging om zogeheten koppelfunderingen. Anders dan de 'pijlerfunderingen', zoals bijvoorbeeld de gotische Dom die kent, zijn dit doorlopende funderingen, ook op plaatsen waar zich geen opgaande muren bevinden. Hoekstra heeft dus, behalve voor de plaatsen waar zich wél opgaand muurwerk bevond, gelijk. Van Giffen heeft op zijn 'ideaalprofiel' kennelijk gekozen voor weergave van de koppelfundering op een plek waar zij geen muren droeg, maar elders zal dit wél het geval zijn geweest.

Dit brengt ons op een ander punt, namelijk de vraag of bisschop Adelbold een geheel nieuwe Domkerk heeft gebouwd, zoals Hoekstra enkele jaren geleden in een artikel heeft gesteld.

Hoekstra vond daarbij steun in de meeste, overigens niet alle, middeleeuwse geschreven bronnen.²⁰ Het feit echter dat de kerk van Adelbold na een brand van de oude kerk in 1017 in zeer korte tijd werd opgetrokken - zij werd namelijk al zes jaar later, in 1023, opnieuw ingewijd -,²¹ doet anders vermoeden. Het is aannemelijker dat Adelbolds Dom voor een deel nog uit muurwerk van een oudere kerk heeft bestaan, maar zodanig uitgebreid is dat er voor de toeschouwers een geheel nieuwe kerk is ontstaan. Bij de herbouw zal ook gebruik gemaakt zijn van de fundamenteën van de vorige kerken - waarschijnlijk dus ook van PR1 en PR2 -, terwijl voor de uitbreidingen nieuwe fundamenteën gelegd zijn. Op een andere plaats, in het dwarsschip van de tegenwoordige kerk, heeft Hoekstra tot op grote diepte prachtig tufstenen muurwerk aangetroffen in plaats van de keienfunderingen van PR1 en PR2. Hij denkt op grond van enkele tegen die fundering aangetroffen kunnen dat het om een herstelling uit de dertiende eeuw gaat.²² Maar men kan zich afvragen waarom een onder het maaiveld gelegen herstelling op zo'n fraaie en daardoor kostbare wijze werd uitgevoerd.

Brand en sloop?

Men dient zich ook af te vragen welke Domkerk - de tijdgenoot Thietmar van Merseburg sprak van de *maior aecclesia*²³ - er in 1017 is afgebrand. Was dat de Heilig-Kruiskapel, waar Hoekstra en ook J.M. van Winter van uitgaan? Zo'n klein gebouw was ook toen toch in korte tijd wel weer op te bouwen geweest. Het probleem wordt nog groter door een mededeling van de veertiende-eeuwse kroniekschrijver Beke, dat Adelbold al in 1015 was begonnen de oude kerk te slopen.²⁴ In de visie van Van Winter en Hoekstra moet ook dát de Heilig-Kruiskapel zijn geweest. Maar de kapel is toch gewoon blijven bestaan. Trouwens, wanneer men inderdaad een nieuwe Sint-Maartenskerk naast de oude gebouwd had, zou

men dan die oude kerk niet hebben laten staan tot de nieuwe klaar was? De opvatting van Hoekstra en Van Winter impliceert tevens dat de Dom toen de beschikking had over het terrein van de Heilig-Kruiskapel met de daarop staande bebouwing. Maar uit de bronnen blijkt dat de kapel in handen was van het kapittel van Sint-Salvator, dat daar door de eeuwen heen aan vastgehouden heeft.²⁵ Wanneer er inderdaad vanaf 1015 gesloopt is, dan wijst dit dus juist op (her)bouw op dezelfde plek en niet daarnaast. Ook de hiervoor genoemde, door Van Giffen opgegeven, pre-Romaanse vloerniveaus wijzen vanzelfsprekend op continuïteit in de plaats van de bebouwing. Een middeleeuwse bisschopslijst ten slotte geeft gedetailleerd de plaatsen aan waar Adelbolds voorgangers Balderik (+976), Folcmar (+990), Boudewijn (+995) en Ansfried (+1010) in de toen nog Romaanse Domkerk begraven lagen²⁶: Balderik aan de zuidzijde bij de deur naar het kapittelhuis,²⁷ Folcmar aan de noordkant tussen twee zuilen tegenover het Sint-Barbaraaltaar, Boudewijn onmiddellijk daarachter en Ansfried aan de zuidkant bij de deur van het koor. Deze situeringen van vier bisschopsgraven zijn onmogelijk te plaatsen in de kleine Heilig-Kruiskapel en van herbegravingen is voor zover ons bekend nergens in de bronnen sprake. En dat terwijl er bijvoorbeeld toch vrij uitvoerige berichten van de wijding van de Dom van Adelbold in 1023 bewaard zijn gebleven.²⁸ Aannemelijk is daarom dat de graven vanouds op dezelfde plek in de voorganger van de Romaanse Dom hebben gelegen. Uit dit alles kan worden afgeleid dat er op de plaats van de Dom van Adelbold al eerder een of meer kerken hebben bestaan. Dat de PR-funderingen daar deel van hebben uitgemaakt ligt voor de hand.

Periode VI

Maar is hiermee nu al het muurwerk ter plaatse van het schip van de latere

Domkerk opgesomd? In 1989 werd onder de titel *Het Romeinse castellum te Utrecht* een overzicht en uitwerking gepubliceerd van de Romeinse opgravingsgegevens op en rond het Domplein. De archeologen L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd kwamen daarin tot de conclusie dat een bodemlaag die de archeoloog Van Giffen als laat-Romeins beschouwde en die hij periode VI noemde, in werkelijkheid vroeg-middeleeuws was.

Van Giffen onderscheidde binnen die periode VI drie lagen: de onderste, VIa, bestond uit een greppel met donkere pikkige zwarte vulling en puinresten; VIb bevatte een later puinbaantje; VIc, de bovenste, bestond uit een puin spoor waarin een scherf van Badorf-aardewerk werd aangetroffen. Op grond van deze scherf concludeerden Ozinga en De Weerd: 'De puingreppels van periode VIc zijn dan de resten van een gebouw dat uit de (post-) Karolingische tijd zal dateren.'²⁹ In een krantenartikel voegde Ozinga daar nog aan toe: "Ik denk aan een gebouw uit de Karolingische tijd (700 tot 1000), mogelijk een kerkje. Op grond van de plek, tussen toren en Domkerk, mag je veronderstellen dat het een voorloper van de huidige Maartensdom zou kunnen zijn."³⁰

Op grond van vondsten uit de greppel van periode VIa, waaronder een scherf van een ruwwandige vierde-eeuwse kan, dateerden Ozinga en De Weerd deze zwarte laag boven de gele kleilaag van het laatste Romeinse *castellum* op, in of na de vierde eeuw.³¹ Over de betekenis en datering van het tussen VIa en VIc gelegen puinbaantje VIb lieten zij zich jammer genoeg niet uit.³² En dat zouden gezien hun datering van VIa en VIc nu juist de resten van de door koning Dagobert gebouwde eerste Utrechtse kerk uit de zevende eeuw kunnen zijn...

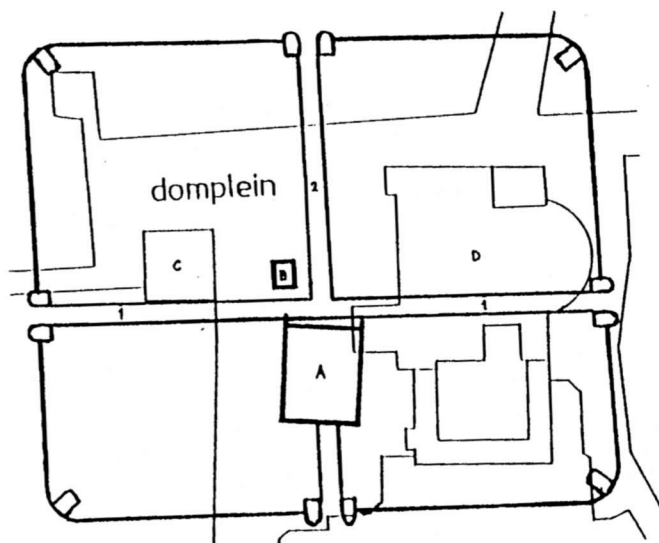
Een Romeins tempeltje?

Maar met deze bouwresten die tussen de vierde en de tiende eeuw worden gedateerd, is nog niet alle bebouwing

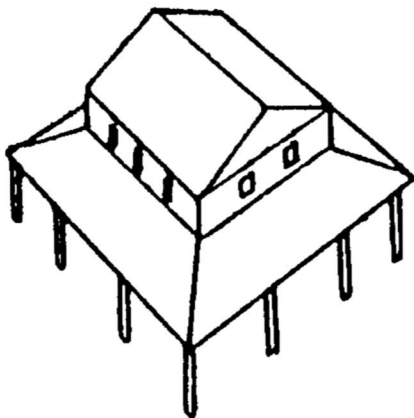
op deze plek behandeld. Wanneer we precies op dezelfde plek tussen de Domtoren en het restant van de gotische Domkerk nog dieper graven, bereiken we de bodemlaag van het vijfde en laatste Romeinse *castellum*. Deze laag werd daarom door Van Giffen periode V genoemd. En weer komen we 'op deze grond hier' tot onze verrassing de resten van een gebouw tegen. We citeren opnieuw Ozinga en De Weerd: "Tot periode V is ook een rechthoekige steenbouw (ca 6.80 x 5.30 m binnenwerks met een 0.68 brede fundering) te rekenen die in de *praetentura* op de linkerhoek van de *via praetoria* en de *via principalis* tegenover de *principia* ligt; hierbij kan aan de straatzijde een gaanderij worden verondersteld. Het is niet mogelijk de functie van dit gebouw (een tempel?) met zekerheid vast te stellen."³³ Ter verduidelijking van dit citaat: de *via principalis* en de *via praetoria* zijn de wegen die door het fort liepen; de *praetentura* het gebied ten noorden van de *via principalis* (zie afb. 5). Een duidelijke parallel voor het mogelijke tempeltje (zie afb. 6) zagen Ozinga en De Weerd in het Romeinse fort te Richborough in Kent, dat als onderdeel van de kustverdediging rond 275 werd gebouwd. Daar lag een vergelijkbaar rechthoekig gebouwtje, waarin

Afb. 5. Plattegrond van de laatste, derde-eeuwse fase (periode V) van het Romeinse *castellum* in Utrecht. In dunne lijnen is de tegenwoordige bebouwing aangegeven.

1 = *via principalis*;
2 = *via praetoria*;
A = Romeins hoofdgebouw; B = het mogelijke tempeltje;
C = tegenwoordige Domtoren; D = restant van de Domkerk.
Op de plaats van het verdwenen schip van de Domkerk stond in deze periode een rechthoekig gebouwtje, mogelijk een tempeltje (B). Door een van de 'domtafelen' - tekstborden van omstreeks 1300 die in het schip van de kerk hingen (zie afb. 2) - werd op deze plek de eerste Utrechtse kerk, gewijd aan de apostel Thomas, gesitueerd.



Afb. 6. Reconstructietekening van een Romeins tempeltje zoals er misschien ook een in het castellum 'Traiectum' gestaan heeft.



ook de Engelse archeologen een tempeltje vermoedden, eveneens tegenover de *principia* op de hoek van de *via principalis* en de *via praetoria*.³⁴

Tot besluit

Opmerkelijk is dat men in de recente publicaties over de vroege bebouwing op het Domplein tevergeefs naar de bevindingen van de archeologen L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd zoekt. Maar ondanks beweringen van het tegendeel zijn er dus wel degelijk verschillende resten van stenen bebouwing teruggevonden bij de plek waar de domtafel de eerste Utrechtse kerk situeerde. De oudste daarvan dateren nog uit de Romeinse tijd en hebben wellicht bestaan uit een tempeltje. Daarboven bevond zich een bodemlaag bestaande uit drie fasen - VIa, VIb en VIc - waarvan de oudste in (na) de vierde en de jongste in de achtste tot de tiende eeuw gedateerd werd en waarin Ozinga een kerkje vermoedde. Het is zeer wel mogelijk dat de middelste resten, periode VIb dus, behoord hebben tot de door koning Dagobert gebouwde Sint-Thomaskerk en de na de verwoesting door de Friezen herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk van Willibrord. Men kan dus niet zomaar beweren, zoals bijvoorbeeld J.M. van Winter doet, dat er van deze kerkjes 'geen spoor is gevonden',³⁵ al zal duidelijk zijn dat er nog onderzoek nodig is voor er meer duidelijkheid is verkregen over de vraag om welke kerken het

gaat. Wellicht zijn daarvoor nog opgravingen noodzakelijk ten westen en ten oosten van die van A.E. van Giffen uit 1949.

Door de lagen van periode VI heen zijn zware funderingen gelegd die door deze archeoloog op de eerste helft van de negende en op de tiende eeuw werden gedateerd, door T.J. Hoekstra op het eerste kwart van de elfde eeuw. Tenzij er belangrijke nieuwe gegevens of argumenten naar voren worden gebracht, dient aan de datering van Van Giffen de voorkeur te worden gegeven. Het onderste muurwerk, PR1, heeft waarschijnlijk behoord tot een in de Karolingische bloeitijd - de decennia voor en na 800 - gebouwde Domkerk. Hiervoor bestaan weliswaar geen geschreven bronnen, maar daarbij dient te worden aangetekend dat er in het algemeen maar heel weinig gegevens over Utrecht in die periode bewaard zijn gebleven. Zo zijn van verschillende bisschoppen nauwelijks meer dan de namen overgeleverd.

Maar hoe dit ook zij, in ieder geval was de plaats waar de middeleeuwse domtafel de eerste Utrechtse kerk situeerde noch in de Romeinse tijd noch in de vroege Middeleeuwen een lege plek. Wanneer het rechthoekige Romeinse gebouwtje inderdaad een tempeltje is geweest, dan is het nog waarschijnlijker dat 'op deze grond hier' de eerste kerk heeft gestaan. Het was immers heel gebruikelijk dat tijdens de kerstening kerken werden gebouwd op de plaats van heidense heiligdommen. Het bekendste voorbeeld in Nederland is wel Elst in de Betuwe, waar onder de kerk niet alleen een pre-Romaanse voorganger maar ook twee Gallo-Romeinse tempels werden aangetroffen.³⁶

Onze conclusie is dan ook dat in de burcht *Traiectum* de Frankische koning Dagobert omstreeks 630 het Romeinse hoofdgebouw, of wat daar nog van over was, weer in gebruik heeft genomen en aan de andere kant van de *via principalis*, op de plaats van

een heidens heiligdom, de eerste Utrechtse kerk heeft laten bouwen. Zij werd gewijd aan de 'ongelovige' apostel Thomas, een zeer toepasselijke patroon voor een missiekerk. Deze eerste kerk in Utrecht werd omstreeks 650 door de Friezen verwoest en vervolgens door de missionaris Willibrord circa 720 hersteld en aan Sint-Maarten gewijd. Alle latere Domkerken werden over deze resten heen gebouwd. Dat de Heilig-Kruiskapel of een ouder gebouw op de plek waar zij stond de eerste Sint-Maartenskerk is geweest, moet hoogst onwaarschijnlijk worden geacht.

Stadionlaan 41
3583 RB Utrecht

Noten

- 1 Zie bv. De Groot 1993, pp. 16-19; en 1994, pp. 135-149.
- 2 Broer en De Bruijn 1992; 1994; 1995; en 1997.
- 3 Broer en De Bruijn 1995, pp. 15 en 21-22. De tekst luidt: "Tempore Francorum Dagoberti regis in isto praesenti fundo conditur ecce decens primitus ecclesia sancti Thomae prope castrum Traiectum, quam gens Frisica fregit atrox. Sed prior antistes dominus Clemens ob honorem sancti Martini post renovavit eam desidis Hilderici sub tempore regis". (Vertaling: Zie, ten tijde van de koning der Franken Dagobert werd op deze grond hier bij de burcht *Traiectum* voor de eerste keer een welgevormde kerk gebouwd, gewijd aan Sint-Thomas, welke kerk het woeste Friese volk heeft verwoest. Maar de eerste bisschop heer Clemens heeft haar ter ere van Sint-Maarten vernieuwd ten tijde van de schijnkoning Hilderik).
- 4 A. Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa* (hs. XXVIII LI uit ca. 1610 in het Utrecht gemeentearchief), fol. 4v.-5. Met dank aan drs. A. de Groot voor de toegezonden vertaling van de betreffende passages.
- 5 Hoekstra 1996, p. 42, nt. 10.
- 6 De Groot 1993, p. 21.
- 7 Van Winter 1995, p. 47, nt. 4.
- 8 Gyseling en Koch 1950, nrs. 179, 186, 187 en 193. Zie ook Broer en De Bruijn 1995, pp. 39-41.

- 9 Ozinga 1989, p. 39, afb. 13.
- 10 Van Giffen 1949.
- 11 Hoekstra 1988, pp. 100-103; ook 1996, p. 39.
- 12 Van Giffen 1949.
- 13 Haslinghuis en Peeters 1965, pp. 162-164; Hoekstra 1988, p. 102.
- 14 Van Giffen 1949.
- 15 Hoekstra 1996, p. 42, nt. 8.
- 16 Van Giffen 1944-1948, pp. 16-17.
- 17 De Groot 1994, p. 144. Deze vloerniveaus moeten niet verward worden met de bijbehorende maaiveldhoogten, die zich in het algemeen op een lager niveau bevonden (zie bv. De Groot 1994, pp. 142-144 en afb. 13).
- 18 T.a.p., p. 146.
- 19 Hoekstra 1996, p. 42, nt. 8.
- 20 Hoekstra 1988, pp. 96-100. Een middeleeuwse bisschopslijst zegt dat Adelbold de domkerk heeft voltooid die Balderik begonnen was (Muller 1888, p. 491).
- 21 Wijdingsberichten vindt men in de *Annalen van Sint-Marie*, uitgegeven door Muller 1888, p. 474; en Muller 1892, pp. 178-179.
- 22 Hoekstra 1988, pp. 103-105.
- 23 Zie het citaat bij Hoekstra 1988, p. 98.
- 24 T.a.p., pp. 96-97.
- 25 Zie Broer en De Bruijn 1995, pp. 49-52.
- 26 Muller 1888, pp. 490-491.
- 27 Zie ook t.a.p., p. 493.
- 28 Zie noot 21.
- 29 Ozinga 1989, p. 55.
- 30 *Utrechts Nieuwsblad* van 1 december 1989, p. 13.
- 31 Ozinga 1989, p. 56.
- 32 In Van Giffen 1944-1948 sprak deze, p. 21, overigens van een 'per slot zeer kwestieuze, eerste (Per. VIa) en van de goed herkenbare tweede of laatste bouwphase (Per VIb) op ca. 3.10, resp. 3.25 m + N.A.P.' Hij kwam daarbij terug op zijn eerder in het *Nieuw Utrechts Dagblad* van 6 mei 1949 uitgesproken mening dat het om een Romeins drieperiodengebouw zou gaan. In latere publicaties sprak Van Giffen weer van drie fasen (zie Ozinga 1989, p. 24, nt. 51; pp. 41 en 59-60, nt. 22). Ook Ozinga en De Weerd houden hieraan vast. Zij beelden tevens een foto van het profiel af (Ozinga 1989, p. 55, afb. 25).
- 33 Ozinga 1989, pp. 54-55 en 61, nt. 72a; zie ook t.a.p., p. 36, afb. 12a; p. 107, afb. 70; en p. 109.
- 34 T.a.p., p. 61, nt. 72a.
- 35 Aldus bv. Van Winter 1996, p. 534.
- 36 Zie daarover de archeoloog die deze

tempels heeft opgegraven: Bogaers 1955; en verder Stoepker 1990, pp. 213-215. Over het bouwen van kerken op heidense cultusplaatsen: Schuyf 1995, p. 13 en pp. 68-81.

Literatuur

- Bogaers, J.E.A.Th., 1955. *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*. 's-Gravenhage.
- Broer, C.J.C., en M.W.J. de Bruijn, 1992. Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator? *Maandblad Oud-Utrecht* 65, pp. 142-146.
- Broer, C.J.C., en M.W.J. de Bruijn, 1994. De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator? *Bulletin KNOB* 93, pp. 162-168.
- Broer, C.J.C., en M.W.J. de Bruijn, 1995. *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*. Utrecht.
- Broer, C.J.C., en M.W.J. de Bruijn, 1997. Bonifatius en de Utrechtse kerk. in: H. Leeuwenberg (red.). *De Kerk in Nederland door de eeuwen heen*. Hilversum (paginering nog niet bekend).
- Giffen, A.E. van, 1944-1948. Inheemse en Romeinse terpen. *Jaarverslag van de Vereeniging voor terpenonderzoek* 29-32, pp. 1-66.
- Giffen, A.E. van, 1949. Resultaten van opgravingen op Domplesin. *Nieuw Utrechts Dagblad* van 11 maart, p. 5.
- Groot, H.L. de, 1993. *Terugblik op Traiectum*. Z.pl. (Utrecht) z.j. (1993).
- Groot, H.L. de, 1994. De Heilige Kruiskapel te Utrecht. *Bulletin KNOB* 93, pp. 135-149.
- Gysseling, M., en A.C.F. Koch (ed.), 1950. *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta* I. Brussel.
- Haslinghuis, E.J., en C.J.A.C. Peeters, 1965. *De dom van Utrecht*. 's-Gravenhage.
- Hoekstra, De dom van Adelbold II. *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*. Utrecht, pp. 95-108.
- Hoekstra, T.J., 1996. Enkele kanttekeningen bij *De eerste kerken in Utrecht*. *Madoc* 10, pp. 36-43.
- Muller Fz., S. (ed.), 1888. *Drie Utrechtsche kroniekjes. Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 11, pp. 460-508.
- Muller Fz., S., 1892. *Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht*. 's-Gravenhage.
- Ozinga, L.R.P., e.a. 1989. *Het Romeinse castellum te Utrecht*. Utrecht.
- Schuyf, J., 1995. *Heidens Nederland*. Z.pl. (Utrecht).
- Stoepker, H., 1990. Church archaeology in the Netherlands. In: J.C. Besteman e.a. (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands*. Assen-Maastricht, pp. 199-218.
- Winter, J.M. van, 1995. Kerken en netwerken van Willibrord tot Adelbold. In: *Programmaboek van het congres 'Van missie tot millennium'*. Utrecht, pp. 45-47.
- Winter, J.M. van, 1996. Recensie in *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis der Nederlanden* 111, pp. 533-534.
- Voor verdere literatuur en bronnenpublicaties zie Broer en De Bruijn 1995, pp. 69-71.